

IMOM BUXORIYNING “AL-JOME’ AS-SAHIH” VA “ADAB AL-MUFRAD” ASARLARIDAGI MUARRAB (O‘ZLASHMA) LEKSIKA VA ULARNING LISONIY-SEMANTIK TABIATI

Ermatova Zulfiya Abdug‘aniyevna

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Filologiya va tillarni o‘qitish: arab tili

yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk muhaddis Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” va “Adab al-mufrad” asarlari matnlarida uchraydigan muarrab, ya’ni arab tiliga o‘zga tillardan o‘zlashgan leksik qatlamning lisoniy-semantik tabiati qiyosiy tadqiq etiladi. Islomning ilk asrlaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy munosabatlar natijasida arab tiliga fors, rum, habash va suryoniy tillaridan kirib kelgan so‘zlarning hadis matnlarida qo‘llanilishi, ularning fonetik va morfologik transformatsiyalari klassik leksikografik manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada muarrab so‘zlarning hadis matnshunosligi va terminologiyasidagi konseptual o‘rni hamda ushbu lisoniy hodisaning arab tili boyishi va rivojlanishidagi ahamiyati ilmiy asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: muarrab, o‘zlashma qatlam, Imom Buxoriy, “Al-Jome’ as-sahih”, “Adab al-mufrad”, matnshunoslik, etimologiya, leksikologiya, Jaloliddin as-Suyuti, lisoniy transformatsiya.

Har qanday tilning boyishi, rivojlanishi va o‘zga xalqlar bilan madaniy-iqtisodiy aloqalarga kirishishi uning leksik tarkibida tub burilishlarni yuzaga keltirishi tabiiy lisoniy jarayondir. Klassik arab tili o‘zining ichki morfologik va derivatsion imkoniyatlarining cheksizligiga qaramay, islomgacha bo‘lgan davrda va islomning ilk asrlarida qo‘shni sivilizatsiyalar tillaridan muayyan so‘z va terminlarni qabul qilgan hamda ularni o‘zining grammatik qoliplariga moslashtirgan. Tilshunoslikda “ta’rib” (arablashtirish) va uning mahsuli bo‘lgan so‘zlar “muarrab” deb ataladi. Islom olamining fundamental manbalari hisoblangan Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih” asari hamda uning ijtimoiy-axloqiy masalalarga bag‘ishlangan “Adab al-mufrad” kitobi nafaqat shariat hukmlari to‘plami, balki o‘z davri adabiy tilining eng oliy leksik ko‘rinishlarini jamlagan boy lingvistik manbadir. Ushbu o‘lmas asarlar matnlarida muarrab so‘zlarning mavjudligi va ularning muayyan boblar ostida tizimli qo‘llanilishi hadis matnshunosligining eng qiziqarli va kam tadqiq etilgan lingvistik muammolaridan biri hisoblanadi. Zero, muqaddas matn tarkibidagi o‘zlashma so‘zlarni aniqlash, ularning etimologiyasini ochish va kontekstual ma’nosini to‘g‘ri baholash hadis mazmunini mukammal anglashning hamda arab tili tarixiy leksikologiyasini o‘rganishning bosh mezoni bo‘lib xizmat qiladi.

Hadis ilmlari va klassik arab tilshunosligi tarixida muqaddas matnlardagi o'zlashma leksika muammosi azaldan fundamental bahslarga sabab bo'lib kelgan. Abu Ubayda, Ibn Faris kabi ilk arab tilshunoslari Qur'on va hadis matnlari sof va mukammal arab tilida nozil bo'lganini asoslash uchun Shuaro surasining 193-195-oyatlarini dalil qilib keltirganlar:

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ

Uni Ruhul amiyn (Jabroil) olib tushdi.

عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ

Sening qalbingga, ogohlantirguvchilardan bo'lishing uchun.

بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ

Ochiq-oydin arab tilida.

[Shu'aro surasi 193-195-oyatlar]

Ilk tilshunoslar mana shu oyatlarni dalil qilib, muqaddas matnlarda o'zga tillardan kirgan so'zlarning mavjudligini rad etishgan. Biroq keyinchalik Jaloliddin as-Suyutiy o'zining "Al-Itqān fi ulum al-Qur'an" va "Al-Muzhir fi ulumil lug'a" asarlarida ushbu masalaga nisbatan ancha xolis va lingvistik yondashuvni ilgari surdi. As-Suyutiy va uning safdoshlari ta'kidlashicha, ushbu matnlardagi muayyan so'zlar aslan boshqa tillarga (fors, rum, habash, suryoniy) tegishli bo'lsa-da, islomgacha bo'lgan jonli muloqot va savdo-sotiq jarayonida arab tili iste'moliga kirib ulgurgan va arablashtirilgan (muarrab). Imom Buxoriy o'z asarlarida hadislarni jamlash barobarida, roviylar nutqidagi mana shu muarrab qatlamni ham qat'iy saqlab qolgan. Ibn Hajar al-Asqaloniy "Fathul Boriy" asarida Buxoriyning matnshunoslik mahoratini tahlil qilar ekan, muhaddisning o'zlashma so'zlar kelgan o'rinlarda matn lingvistikasiga va o'sha so'zlarning arabcha fonetik qoliplarga qanchalik moslashganiga alohida e'tibor qaratganini qayd etadi.

Ushbu lisoniy hodisaning amaliy ko'rinishini tahlil qilish uchun, birinchi navbatda, Imom Buxoriy asarlaridagi maishiy-madaniy hayot va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi o'zlashma leksikaga e'tibor qaratish lozim. Xususan, muhaddisning odob-axloq, kiyinish va ijtimoiy aloqalarga bag'ishlangan "Adab al-mufrad" asarida kundalik hayotda qo'llaniladigan ashyolar, kiyimlar va taomlar nomlari bilan bog'liq forsiy va habashiy muarrab sovinlar ko'p uchraydi. Masalan, kiyim-kechak turlariga oid matnlarda kelgan va Duhon surasining 53-oyatida:

يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ

Ular shoyi ipak kiyurlar, bir-birlariga yuzma-yuz holda (o'ltirurlar).

[Duxon surasi 53-oyat]

Oyatda zikr qilingan “sundus” va “istabraq” kabi soʻzlar aslan qadimgi fors tiliga mansub boʻlib, arab tilining morfologik vaznlari va qoliplariga moslashtirilgan holda hadislar tarkibiga kirgan. Shuningdek, xuddi shu asarda insonlar oʻrtasidagi sovgʻa-salomlar yoki kiyim qismlarini ifodalashda habash tilidan oʻzlashgan “sana” (goʻzal, chiroyli) kabi leksik birliklar Rasululloh (s.a.v.) nutqlaridagi lisoniy rang-baranglikni koʻrsatib beradi. Imom Buxoriy ushbu soʻzlarni shunchaki naql qilib qolmay, ularni oʻzbek tilidagi kabi muayyan maishiy terminologik qatlam sifatida “Adab al-mufrad”ning maxsus boblariga sarlavha gʻoyasi sifatida ham olib kirgan.

Maishiy-madaniy leksikadan farqli oʻlaroq, Imom Buxoriyning “Al-Jomeʻ as-sahih” asarida iqtisodiy, huquqiy va diniy-teologik munosabatlarni ifodalovchi, aslan lotin, suryoniy va ibroniy tillariga mansub boʻlgan muarrab qatlam alohida oʻrin tutadi. Bunga yorqin misol tariqasida asarning “Savdo-sotiq” va “Zakot” kitoblarida moliya-pul munosabatlarining bosh oʻlchovi sifatida keladigan دينار soʻzini keltirish mumkin. Ushbu soʻz aslan lotin tilidagi pul birligi nomidan olingan boʻlib, suryoniy tili orqali arab tili isteʼmoliga oʻtgan va arablashtirilgan. Imom Buxoriy tijorat va moliyaviy majburiyatlarga oid hadis matnshunosligida ushbu muarrab termini aynan saqlab qolish bilan birga, islom jamiyatidagi huquqiy oʻlchovlar qadimgi xalqlar terminologiyasi bilan lingvistik vorisiylikka ega ekanligini matn darajasida koʻrsatib bergan. Shuningdek, adolat va oʻlchov tarozisini ifodalovchi, hadislarda va Qurʼoni karimda kelgan قسطاس soʻzi koʻhna tillardagi adolat hamda qadimgi oʻlchov asboblari nomlaridan muarrab boʻlgan birlikdir.

Bundan tashqari, “Al-Jomeʻ as-sahih”ning tarixiy va axborot yetkazish bilan bogʻliq boblarida maʼmuriy xarakterdagi muarrab soʻzlar ham uchraydi. Rasululloh (s.a.v.)ning oʻzga yurt shohlari, xususan, Rim imperatori Hiraqlga yoʻllagan maktublari bayon qilingan hadislarda سجل soʻzi qoʻllaniladi. Tilshunos olim Jaloliddin as-Suyutiy “Al-Mizhir” asarida ushbu soʻzning asli muhr, rasmiy hujjat yoki maktub yoziladigan sahifa maʼnosini anglatuvchi lotincha soʻzdan muarrab qilinganini ilmiy asoslaydi. Imom Buxoriy ushbu tarixiy maktublar matnini naql qilar ekan, arab boʻlmagan xalqlar bilan diplomatik aloqalarda qoʻllanilgan terminologik aniqlikni qatʼiy saqlaydi. Ushbu leksik birliklarning hadis matnlaridagi strukturaviy tahlili shuni koʻrsatadiki, muarrab soʻzlar shunchaki tasodifiy lisoniy elementlar emas, balki hadis tilining xalqaro maʼmuriy va iqtisodiy aloqalarni ifodalashdagi funksional imkoniyatlarini kengaytirgan muhim qurilmalardir.

Imom Buxoriyning “Al-Jomeʻ as-sahih” va “Al-Adab al-mufrad” asarlari lisoniy tabiati boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Hadis matnlaridagi muarrab leksika tasodifiy lisoniy hodisa emas, balki islomgacha bo'lgan va ilk islom davridagi xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning tabiiy in'ikosidir.
2. "Adab al-mufrad" asarida ko'proq maishiy-madaniy (kiyim-kechak, taom, kundalik ashyolar) xarakterdagi forsiy va habashiy o'zlashmalar ustunlik qilsa, "Al-Jome' as-sahih"da ko'proq moliya, huquq va diplomatiyaga oid lotin, yunon va suryoniycha terminologik (دينار, قسطاس, سجل) qatlam faol qo'llanilgan.
3. Imom Buxoriy hadislarni jamlashda nafaqat fiqhiy hukmlarga, balki matnshunoslik qoidalariga ham qat'iy amal qilgan holda, roviylar nutqidagi va o'sha davr jonli tilidagi muarrab birliklarni asl holaticha saqlab qolgan. Bu esa hadis matnlarining nafaqat diniy, balki tarixiy-lingvistik manba sifatidagi qiymatini ham mutloq oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjimon: Shayx Abdulaziz Mansur. – Toshkent: TIU, 2004.
2. Imom al-Buxoriy. Al-Jome' as-sahih (Oltin silsila). 1-8 jildlar. – Toshkent: Hilol Nashr, 2012-2019.
3. Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-mufrad. – Toshkent: O'zbekiston, 2014.
4. Ibn Hajar al-Asqaloni. Fath al-Bārī bī sharh Sahīh al-Bukhārī. 9-jild. – Qohira: Dor al-Hadis, 2004. – B. 168–176.
5. Jaloliddin as-Suyutiy. Al-Mizhir fī 'ulūm al-lugha va anvā'ihā. 1-jild. – Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1998.
6. Jaloliddin as-Suyutiy. Al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān. – Qohira: Dor al-Turas, 2006.